

अपनी भारत जातरा दे दरान शूगेल हुगर चा बी गुजरेआ हा। ओ पछमी पूर्वाह्ने च रंगे दे अपने सास्यरात बी कलमचक्क उरदा गेडा। ओह् दो व्योरा हाकमी-नशे च बदमस्ती जाह् र करने आला— पराला ते तीर हकीकी ऐ। उपनिषेशवादी सोचेथमां प्रभावत उसदी कलम केई थाह् रें स्थानक लोके पी आस्थे गी ठेह् पजांदी ऐ। पत्रविधा शैली च इत्यें पेश ऐ उस लेख पर प्रतिक्रिया- सरूप दूधा लेख। शूगेल ते डा. सत्यपाल हुन्दे च समें दा मता छिडा हुन्दे होई बी औने आले जुगा सम्मुख दर्मै रुख पेदे न, सच्चाई दा फैसला बी समें हत्थ ऐ—

शूगेल दे नां खु'ल्लो चिट्ठी

—सत्यपाल शास्त्री

ह.यूगेल जी, श्री शिवनाथ हुन्दे जरियै पता चलेआ जे तुस सन् 1835 च रहाडे देस दा दौरा करने आस्ते आए हे ते तुसै उससै साल 13 अक्तूबर कोला लेइयै 1 नवम्बर तक शिमले थमां शुरू करियै रजौरी तक जातरा कित्ती ही।

श्री शिवनाथ होर आखदे न जे तुंदी उस जातरा दे मौके पर तुंदे अमले च 60 क्वार, 37 नौकर ते 7 पशु हे ते तुसै जेह् डा अपना जातरा संस्मरण लिखेआ हा ओह् इक इतिहासी दस्तावेज जां डुगर दा इतिहास लिखने आस्ते उलभी दिए गुत्थिएं गी खोलने आस्ते इक महत्वपूर्ण कुंजी दा कम्म दिदा ऐ। खीर च शिवनाथ होर तुंदा, तुंदे थमां पैह्लै डुगर च जां भारत च आए दे मैगस्थनीज जेह् जात्रिएं कन्नै मकाबला करदे न, पर, मेरे मने पर ते तुंदा एह् जातरा वृत्तान्त पढ़ियै बड़ी गै कैड़ी ते पीड़ाजनक प्रतिक्रिया होई ही। इसी पढ़ने-सार गै मिगी अंदरो-अंदर किश खरोचन लगी पेशा हा। इससै लेई तुसेंगी एह् खु'ल्ली चिट्ठी लिखन लगां। मैं तुंदे अग्गै किश सवाल रखवाना चाह् नां जेह् डे इस चाली न:—

1. भलो तुस रहाडे देस औने थमां पैह्लै अपने देस आस्त्रिया बी इयां गै 60 क्वार 37 नौकर ते 7 पशु लेइयै जातरा करदे हे? जे हां, तां तुस इक साहित्यकार जातरी जा इतिहासकार जातरी नेई हे, बल्के इक बहु अयाश पूंजीपति हे। जे नेई तां तुस अंग्रेज कम्पनी- सरकार दे इक शोशक पिट्ठू (agent) बनियै रहाडे मुल्क आए ते इत्थे (खास करियै पहाड़ी लाकै च) ड्रेजी कम्पनी सरकार दा सिक्का बठाने दा जतन करदे रेह् ते उपर आखने दे मुताबक असे भोले-भाले लोके दी शराफत दा नाजायज फायदा ठाराइयै

1. इस लेख च दित्ते दे सफा नं०— ‘दिन-दिन जोत सोआई’ जम्मू ते कश्मीर कल्चरल अकैडेमी; जम्मू, फरवरी, 1980 च छपे दे श्री शिवनाथ हुन्दे लेख ‘ह.यूगेल दी डुगर जातरा’ (पृ० 184-198) दे वताबक न।

तीर करदे रे। इयां से’ई होंदा जे उन्हें दिने पता नेई होर किन्ने तुंदे नेह् योरोपियन जातरी इयां गै 60-60 क्वार, 37-37 नौकरे 7-7 पशुएं दियां टोलियां लेइयै रहाडे होपे बहु मुल्क (उस समें दे मताबक-अज्जै दे बंगला देश ते पाकस्तान आले लाके गी नहीं) जातरा करा करदे होडन जिसदे नतीजे दे तौर पर पता नेई किन्ने जन्ने दियां अपने-अपने घरे गी परतोने थमां पैह्लै गै मीतां होई गेइयां होडन जां उन्दी गैर हाजरी च पता नेई किन्ने दे सज्जन-सरवंधी, मां-बब, लाडियां ते जागत-कुडियां कईं तकलीफां, जिया भुक्ल-नंग, रोग-बमारी किन्ने मकाबला करदे-करदे मरी गे होडन, जिन्हें गी ओह् रोई बी नेई सके होडन-उर-त्राह् कन्नै। तुंदे जेह् कन्नै बु'ड़े-बु'ड़े उन्हें गी कुर्थे रागा लगगा होना चिट्ठी-पत्तरी लिखने दा ते सनेहा ते खर्च-पट्ठा भेजने दा बी। खर्च-पट्ठे दा चेता करियै मिगी इक होर खतोला लग्गी आ! मिगी मेद नेई जे उन्हें गलामी दे मारें गी तुसै योरोपियने किश मजूरी बी दिती होग की जे तुन्दे लेख बिच इस बारे च कुतै बी कोई जिकर नेई ऐ। हां, बगारा-दा ज़रूर जिकर ऐ (सफा नं० 189)। इस थमां साफ जाह् र होंदा जे तां तुसै ओह् गरीब बगारी गै पकड़े दे होडन। तुन्दे लेख दियां पह पंकियां बी इस गल्ला दी शाह् दत दिदियां न! ‘हर यारोपियन मित्तर ऐ ते हर देसी यापमी ओदा सेवक ऐ।’

इससै लेई तुसै जेह् डे बगारी (तुंदे मुताबक सेवक) बाह् ने आस्तै काढू कित्ते दे है, से’ई होंदा ओह् बचैरे क्रीतदासें कोला बी बदतर हालती गी पजाई दित्ते दे होडन। तुंदे उर-त्राह् ने उंदी जवान बंद करी दिती दी होग। तुंदी पालकी चुक्की-चुक्की उन्हें औलें पहाड़ी पैडें च किन्ने दे सूंडे उक्कडे होने न, किन्नै दे पैर ते गोड़े ठोकरां खाई-खाई लऊ-लुहान ते जख्मी होए होने, किन्नै गी होर शरीरो कष्ट चुप-चबीते भल्लने पे होने न, की जे तुसै उंदी ‘सी’ तक दा कुतै ज़िकर नेई कित्ते दा ऐ। मैं समझनां जे तुस ते क्रूरता दी हद पार करी चुके दे हे। योरोपियन लोक ते शिष्टाचार आस्तै मशहूर न, पर तुन्दे मुहां कुतै बी धन्नबाद निकलदा नेई लंब्बदा। जेकर तुंदे च मानवता दा बिंद बी लेशा होंदा तां तुस उन्हेंगी बी उन्दे खान-पान, दुख-तकलीफ दे बारे च अपनी जातरा दे दरान ज़रूर पुछदे-भालदे।

जातरा-वृत्तांत लिखने आले सभ्य माहूं ते अपने कुलियें दे खान-पीन, घोड़े दे घाह्-पानी ते चारे ते ब्हारे-मोटरे जां बसें बगैरा दे तेल-पट्टोल ते टायरें दी मरम्मत बगैरा तक दा वर्गन करता बी कदें नेई भुलदे। पर से’ई होंदा जे तुसै ओह् 60—37 नौकर ते 7 पशु भलेआं पत्थर बनाई ओड़े दे हे—चलदे-फिरदे बेजबान पत्थर।

जिह्यां उपर जिकर करी आयां जे तुस ते छड़े कम्पनी सरकार दे जैट बनियै ऐश करने गी रहाडे देस आए हे। इससै लेई तुंदे जातरा-वृत्तांत च बारे तित्ये, जगहें दे नां ते अयाशी भरियें गल्ले दे छुट्ट किश बी सच्च नेई ऐ। कुसै इतिवृत्त बिच बी सुचाई ते यथार्थ

ਹੋਂਦਾ ਏ। ਤੁਂਦਾ ਲੇਖ ਤੇ ਉਸ ਕਸ਼ਟੀ ਪਰ ਬੀ ਖਰਾ ਨੈਈ' ਉਤਰਦਾ। ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਨਨਾ ਤੇ ਦੂਰੈ ਦੀ ਗਲ੍ਹੇ ਏ। ਇਸ ਚਾਲੀ ਨਾਂ ਇਸਦੇ ਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਤਵ ਖੋਜੇ ਜਾਈ ਸਕਦੇ ਨ, ਨਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਾਂ ਮਾਨਵ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਾਂ ਸਾਹਿਤ्यਕ ਤੇ ਨਾਂ ਗੈ ਕਲਾ ਸਰਬਨਥੀ। ਜੇਕਰ ਤੁਂਦੇ ਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਬਚਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸ ਛੜਾ ਵਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਬੁਢ੍ਹ ਰਾਜੇ ਦਾ ਗੈ ਵਰਣਨ ਨੈਈ' ਕਰਦੇ (ਪ੃. 186-188) ਹੋਰਨੀ ਰਾਜੇਂ ਤੇ ਤਡੇ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾ ਬੀ ਜਿਕਰ ਕਰਦੇ, ਕੀ ਜੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਥਮਾਂ ਰਜੌਰੀ ਤਕ ਪੁਜਦੇ-ਪੁਜਦੇ ਤੁਸੈਂ ਕੇਈ' ਰਿਧਾਸਤਾਂ ਲੰਗਿਆਂ ਹਾਂ। ਪਰ ਤੁਨੀ ਸੰਭਾਤੇ ਅਸੇਂ ਲੋਕੇ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਕਖ ਗੈ ਅਗੰਟੁਥੋਨਾ ਤੇ ਉਸੀ ਸਥਾਰਨੇ ਆਸਤੈ ਕਮਧਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰਧਤਾ ਸਿਫ਼ਦ ਕਰਨਾ ਹਾ। ਤੁਂਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਮੁਲਕੇ ਵੇਂ ਹਿਸ਼ਾਸ ਪਰ ਕਮਧਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਕਕਾ ਜਮਾਨਾ ਹਾ। ਇਸੈਂ ਕਰੀ ਤੁਸ ਪ੃. 189 ਚ ਸਤੀਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਫੂਰ ਕਰਨੇ ਆਸਤੈ ਕਮਧਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜੋਗਦਾਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਓਹ। ਤੁਂਗੀ ਦੀ ਮਾਫੀ ਗੀ ਧੋਰੋਪਿਧਨੇਂ ਆਸਤੈ ਜਨਮਸਿਫ਼ਦ ਅਧਿਕਾਰ ਸਬਤ ਕੀਤਾ ਏ (ਪ੃. 196)। ਭਾਰਤ ਇਚ ਫੈਲੀ ਦਿਵੇਂ ਚੋਰੀ ਤੇ ਲੁਫ਼੍ਟ-ਖਸੂਟ (ਪ੃. 187) ਜਨੇਇਂ ਬੁਰਾਇਂ ਦੀ ਨਿਦੇਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਈ ਤੁਸ ਆਖਵੇ ਓਹ ਜੇ ਇਨੋਂਗੀ ਕਮਧਨੀ ਸਰਕਾਰ ਗੈ ਖਤਮ ਕਰੀ ਵਕਦੀ ਏ (ਪ੃. 188)। ਏਹ, ਬੜੀ ਚੜ੍ਹੀ ਆਲੀ ਗਲਲ ਏ ਜੇ ਤੁਸੈਂ ਡੋਗਰੇ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਰਨਾਮੇਂ ਦਾ ਕੁਤੈ ਬੀ ਜਿਕਰ ਤਕ ਨੈਈ' ਕੀਤਾ। ਏਹ, ਚੜ੍ਹ ਏ ਜੇ ਤੁਸੈਂ ਅਪਮੇਂ ਲੇਖਾ ਚ ਕੁਤੈ ਬੀ ਸ਼ਿਮਲਾ ਥਮਾਂ ਲੇਇਂਧੇ ਰਜੌਰੀ ਤਕ ਦੇ ਲਾਕੇ ਚ ਰੋਹ੍ਨੇ ਆਲੇ ਲੋਕੇ ਦੇ ਲਕਾਸ, ਖਾਨ-ਪੀਨ, ਰੀਤਿ-ਰਵਾਜ ਦਾ ਕੁਤੈ ਬੀ ਜਿਕਰ ਨੈਈ' ਕੀਤਾ। ਸਾਫ ਜਾਹ੍ਰ ਏ ਜੇ ਤੁਸ ਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਹੇ ਤਾਂ ਨਾ ਗੈ ਮਾਨਵਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ। ਹਾਂ, ਇਕ ਧਾਹ੍ਰਾ ਤੁਸ ਬਿਨਦਹਾਰਾ ਸ਼ਾਰਾ ਜਨ ਜੁਹੁ ਦਿਵੇਂ ਓਹ (ਪ੃. 193)। ਪਰ, ਇਨੇਹਾਂ ਹਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨੇ ਕੁਝੇ ਲਾਕੇ ਦੇ ਸਮਾਜੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੇਹੀ ਤਸਕੀਰ ਕਿਧਾਂ ਖਿਚਚੀ ਜਾਈ ਸਕਦੀ ਏ। ਜੇਕਰ ਤੁਨੇਂ ਚ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਜਾਨ ਦਾ ਬਿਦ ਬੀ ਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੁਸ ਏਹ, ਕਦੇ ਨੀਂ ਲਿਖਵੇ ਜੇ ਹਿੰਦੁਏਂ ਗੀ ਮਹੀਨੇ ਜਾਨੇ ਪਹੱਤ ਵਕਨਾਯਾ ਜਨਦਾ ਏ। ਤੁਸ ਜਵਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਈ ਲਿਖਵੇ ਓਹ, “ਜੇਹ੍ਡਾ ਕੋਈ ਇਥੋਂ ਮਰਦਾ ਏ ਓਹ੍ਹੇ ਲੇਈ ਕਬਰ ਬਨਾਈ ਜਨਦੀ ਏ...” (ਪ੃. 190) ਕਿਨਾਂ ਤਥਾਹੀਨ ਤੇ ਸੂਰਖਤਾ-ਭਰੇਆ ਬਧਾਨ ਏ ਏਹ੍। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈ ਨੈਈ'; ਇਥਾਂ ਤਥਾਰੈਹ੍ ਤ ਬਧਾਨ ਦੇਨਾ ਦੁਏਂ ਵੇਂ ਬਿਧੰਤ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਬੀ ਏ। ਸਾਡਾ ਬੜਾ ਦੁਖਿਗ ਏ ਜੇ ਉਸਲੈ ਸਾਡੇ ਬਜੁਗੇ ਏਹ, ਸਥ ਕਿਥ ਸਿਰ ਨੀਂਦਾ ਕਰਿਧੈ ਸ਼ਹਾਰੀ ਲੇਅਗਾ ਹਾ। ਡੋਗਰੇ ਦੀ ਗੈਰਤ ਉਸ ਬੇਲੈ ਪਤਾ ਨੈਈ' ਕੀ ਮਾਰੀ ਗੇਦੀ ਹੀ। ਤਾਂ ਗੈ ਤੁਸ ਇਥਾਂ ਲਿਖਨੇ ਦੀ ਹਿਮਾਕਤ ਕਰਦੇ ਓਹ—“ਇਕ ਦੇਸੀ ਹਾਕਮੀ ਤੇ ਨੀਕਰੋਂ-ਚਾਕਰੋਂ ਕੋਲਾ ਜਿਸ ਸੇਵਾ ਦੀ ਮੇਦ ਕੀਤੀ ਜਨਦੀ ਏ ਓਹ, ਇਕ ਗੇਰੇ ਹਾਕਮੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੋਲਾ ਕਿਨ੍ਹੀ ਬਕਖਰੀ ਏ। ਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾ ਵਾ ਕੀਤੀ ਜਨਦੀ ਏ ਓਹ, ਇਕ ਗੇਰੇ ਹਾਕਮੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੋਲਾ ਕਿਨ੍ਹੀ ਬਕਖਰੀ ਏ। ਫੀ ਲਗਾਮ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਕਰਨੇ ਘੋਡਾਬਰਦਾਰ ਅਪਨੇ ਮਾਲਕੀ ਗੀ ਚੁਕਿਕੀ ਘੋਡੇ ਪਰ ਵਹਾਲਦਾ ਏ। ਫੀ ਲਗਾਮ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਕਰਨੇ ਪਕਿੱਧੀ ਕਰਨੇ ਕਰਨੇ ਦੀਡਾ ਏ। ਓਹ੍ਡਾ ਜਾਤੀ ਟੈਂਹਲਦਾਰ ਨਮੈਂ ਟਲੇ ਮਾਲਕਾ ਦੇ ਸਾਮੇਂ ਆਨਿਧੈ ਰਖਦਾ ਏ ਤੇ ਤੁਅਹੀ ਦੇ ਟਲੇ ਚੁਕਿਕੀ ਲੇਈ ਜਨਦਾ ਏ। ਰਸੀਇਆ ਮੱਤ ਤੇ ਖੂਬ ਮੱਚ-ਮਸਾਲੇਂ ਆਲਾ ਸਲੂਨਾ ਬਨਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਪਰੋਸਨੇ ਆਲਾ ਨੀਕਰ ਪਤਲ ਤੇ ਫੂਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਏ (ਪ੃. 194)।

ਤੁਨੇ ਮਨਾ ਚ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਖ ਤੇ ਕਦਰਦਾਰੀ ਆਸਤੈ ਬਿਦ ਬੀ ਬਧਾਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੈਈ' ਹੀ ਤਾਂ ਗੈ ਤੁਸੈਂ ਅਪਨੇ ਲੇਖਾ ਚ ਇਥੋਂ ਵੇਂ ਕਿਨ੍ਹੋਂ, ਮਨਦੋਂ, ਬਤਲਿਧੀਂ ਬਗੀਚਾ ਦੀ ਕਲਾ ਗੀ ਜਨਰਨਦਾਜ ਕਰੀ ਦਿਤਾ ਦਾ ਏ। ਕੁਤੈ ਕੁਤੈ ਉਪੇਕਾਭਾਵ ਕਰਨੇ ਜੇਹ੍ ਕਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਦਾ ਬੀ ਏ, ਓਹ੍ ਨਿਰਾ

ਪ੍ਰਾਸਾਂਗਿਕ ਏ। ਕਾਂਗੜਾ- ਬਸੋਹ੍ਲੀ ਵੀ ਓਹ, ਮਝੂਰ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਜੇਹ੍ਡੀ ਬਸੋਹ੍ਲੀ ਸ਼ਕੂਲ ਤੇ ਕਾਂਗੜਾ- ਸ਼ਕੂਲ ਦੇ ਨਾਏਂ ਕਰਨੇ ਦੁਨਿਆ ਭਰ ਚ ਮਝੂਰ ਏ, ਤੁਂਦੇ ਲੇਖ ਚ ਕੁਤੈ ਜਗਹ ਹਾਸਲ ਨੈਈ' ਕਰੀ ਸਕੀ। ਹੈਂਦੇ ਚ ਸ਼੍ਰੀਕੁਣਾ ਦੇ ਬਾਲਪੁਨੇ ਤੇ ਯੀਵਨ ਦੀ ਲੀਲਾਵੇਂ ਵਾ ਜੇਹ੍ਡਾ ਜੀਂਦਾ- ਜਾਗਦਾ ਰੂਪ ਤੁਕੜੇ ਦਾ ਏ, ਤੁਕੜੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨਿਆ ਗੀ ਵੰਗ ਕਰੀ ਦਿਤੇ ਦਾ ਏ। ਪਰ, ਬਸੋਸ ਏ, ਜੇ ਤੁਸ ਇਥੋਂ ਬੀ ਬੜੀ ਚਲਾਕੀ ਕਰਨੇ ਕਵੀ ਮਾਰੀ ਗੇ ਓਹ। ਇਧੈ ਜੇਹ੍, ਅਹਸ ਹਵਾਲੋਂ ਗੀ ਅਪਨੇ ਲੇਖਾ ਬਿਚ ਓਭਲ ਕਰੀ ਦੇਨੇ ਕਰਨੇ ਤੁਂਦਾ ਲੇਖ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਮੁਲ ਤੇ ਹੀਨਾ ਬਨੀ ਜਨਦਾ ਏ।

ਇਸ ਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕੇ ਦੇ ਕੋਲ ਕਲਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵੀ ਖਾਸ ਦੀਲਤ ਏ ਜੇਹ੍ਡੀ ਇਨੋਂਗੀ ਅਪਨੇ ਹੁੰਗੁ ਪੁਰਖੋਂ ਕੋਲਾ ਵਿਰਸੇ ਚ ਬਹੁਈ ਵੀ ਏ ਤੇ ਜੇਹ੍ਡੀ ਸੁਹੁੰਜਾਨੀ ਤੇ ਕਾਣੀਪਰਾਂਪਰਾ ਕਰਨੇ ਗੈ ਅਮਰਗੰਗਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਲਦੀ ਆਵਾ ਕਰਦੀ ਏ। ਏਹ, ਮਝੂਰ ਕਲਾ ਏ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕਕਲਾ। ਭਲਾ, ਕੁਨ੍ਹ ਕਲਾਪ੍ਰੇਸੀ ਇਸ ਅਸੀਮ ਭਣਡਾਰ ਗੀ ਉਪੇਕਿਤ ਕਰੀ ਸਕਦਾ ਏ? ਤੁਸੈਂ ਇਸੀ ਨਜਰਨਦਾਜ ਕਰਿਧੈ ਅਪਨੇ ਪਕਖਪਾਤ ਭਰੇ ਰਵੈਂਧੇ ਦਾ ਪਰਿਚੇ ਦਿਤਾ ਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈ ਨੈਈ', ਜਾਨੀ- ਬੁਜਿਭਾਏ ਤੁਸ ਆਤਮਪ੍ਰਵੈਚਨਾ ਵੇਂ ਸ਼ਕਾਰ ਹੋਏ।

ਹੁਨ ਸੁਨੋ, ਅਤੁਂ ਦਸ਼ਨਾ ਤੁਂਹੋਂਗੀ। ਇਸ ਲਾਕੇ ਚ ਲੋਕਕਲਾ ਦਾ ਓਹ, ਅਨੈਤ ਭੰਡਾਰ ਏ, ਜਿਸੀ ਪ੍ਰਕੂਤਿ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਆਖੇਪ੍ਰਾ ਜਨਦਾ ਏ। ਇਨ੍ਹੁਆਂ ਦੇ ਲੋਕਗੀਤੋਂ ਦੇ ਸੁਰੀਲੇ ਸੁਰੋਂ ਕਰਨੇ ਪਹਾੜ ਪ੍ਰਾਂ ਜਦੇ ਰੋਹ੍ਦੇ ਨ। ਛਨਛਲ ਕਰਦੇ ਨਾਡ੍ਹੁ ਨਾਲੇ ਤੇ ਸਾਂ- ਸਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਨਦਿਆਂ ਇੰਦੇ ਕਰਨੇ ਸਹਮਾਗ ਹੋਏ ਇੰਦੇ ਚ ਜਾਦੁਈ ਅਸਰ ਭਰੀ ਦਿਦਿਆਂ ਨ ਤੇ ਮਿਰੀ ਪਾਹ੍ਲਾਂ ਪਾਂਦੇ ਮੌਰ, ਚੈਂਹਲਾਂਦੇ ਪਕਖਣ, ਪੁਰੀਲਿਆਂ ਸੂਕਾਂ ਸੂਂਕਦਿਆਂ ਚੀਡਾਂ ਤੇ ਗਾਸਾ ਗੀ ਭਾਂਕਦੇ ਦਿਧਾਰ ਇੰਦੇ ਚ ਸੁਨੇ ਤਪਧ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕਸ਼ਮ ਕਰਦੇ ਨ। ਜਦੁੰ ਇੰਦੇ ਕਰਨੇ ਢੀਲੋਂ ਤਪਧ ਥ ਪ ਲਗਨ ਲਗੀ ਪੌਂਦੀ, ਨਜੀਰੇ, ਨਫੀਰੇ ਤੇ ਬੌਂਸਿਰਿਆਂ; ਬੈਂਜਲਿਆਂ ਅਪਨੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਸੁਰੋਂ ਕਰਨੇ ਮੰਤਰਮੁਖਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਰਾਲਾ ਸਮਾਂ ਬੁਕੀ ਦਿਦਿਆਂ ਨ। ਉਸਲੈ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਸ਼ਟੀ ਕਰਨੇ ਮਹੀਨੀ ਜਾਦੁਈ ਜਨਦਾ ਏ। ਇਕ ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਜਾਦੁਈ ਲੈਂਹ੍ਰ ਜਨ ਆਈ ਜਨਦੀ ਏ ਤੇ ਇਕ ਬਾਨੀ ਅਨੁਮੂਲਿਤ ਹੋਨ ਲਗੀ ਪੌਂਦੀ ਏ। ਸੁਨੋ, ਬਿਦ ਕਲ ਖੋਲਿਧੈ ਜੇ ਮਿਰੀ ਕੇਹ੍, ਹੋਂਦਾ ? ਕੀ ਤਾਂ ਬੁਂਘਹਾਂ ਆਲੇ ਪੈਰੋਂ ਚ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਥਿਰਕਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਨਦੀ ਏ—ਬੜੀ ਨਰਾਲੀ ਤੇ ਆਪ-ਸੁਆਰੀ। ਕਿਨਾਾ ਸੋਹ੍ਨਾ ਹੋਂਦਾ ਓਹ੍ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦਾ ਰੂਪ। ਇਸੈਂ ਚ ਗੈ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨਿਆਂ, ਡੰਡਾਰਸਾਂ, ਫੇਕੂ, ਕੀਕਲਿਆਂ ਦਰਖੋਂ ਗੀ ਬੇਸੁਧ ਕਰੀ ਓਡਿਦਿਆਂ।

ਤੁਸੈਂ ਇਸ ਕਲਾ ਦੇ ਨਜਾਰੇ ਥਮਾਂ ਬੈਚਤ ਰੇ'ਇਏ ਅਪਨੇ ਆਪੈ ਗੀ ਸ਼ੇਖਾਂ ਲੇਈ ਅਭਿਸ਼ਪਤ ਕਰੀ ਦਿਤਾ। ਇਸੈਂ ਕਰੀ ਤੁਨ੍ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਾ ਚ ਕੁਤੈ ਬੀ ਨਾਂ ਨੈਈ' ਏ। ਮੇਂ ਰਾਹਨ ਆਂ ਜੇ ਤੁਨੇ ਕਰਨੇ ਚ — “ਤੂਰਪੁਰੇ ਦਿਧੇ ਗਦਰੇਟਿਯੇ ਤੇਰੇ ਸਥਵੇਂ ਬਿਦਲਾ ਲਾਨਾ” — ਜੇਹ੍, ਸੁਰੀਲੇ ਬੋਲ ਕੀ ਨੈਈ' ਏ! ਪੌਂਦੇ ਬੀ ਕਿਹੜਾ ? ਤੁਂਦੇ ਚ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੈਂਤ੍ਰ ਦੀ ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਹੀ ਤੇ ਇਧਾਂ ਤੁਸ ਨਿਰਵਾਸਨ ਬਨੀ ਗੇਦੇ ਹੇ। ਤਾਂ ਗੈ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿਧਾਸਤਰ ਇਚ ਆਖੇਦਾ ਏ—“ਨਿਰਵਾਸਨਾਂ ਰੰਗਾਂਤੇ ਕਾਠਕੁਡਿਆਨਿ ਸਨਿਭ:।” ਕਲਾਗੁਣ੍ਯ ਹਿਰਦੇ ਆਲੇ ਲੋਕ ਪੰਡਾਲਾ ਚ ਬੈਠੇ ਦੇ ਤਥੋਂ ਪੇਦਿਆਂ ਕੁਝਿਆਂ ਵੰਗੀਚਾ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਲਾ ਲੇਖਾ ਹੋਂਦੇ ਨ ਤਾਂ ਗੈ ਤੁਸੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕੁਝੀਂ ਦੇ ਨਥੇ ਦੀ ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਚ ਜਵਾਲਾ ਜੀ ਇਚ 30 ਅਕਤੂਬਰ ਗੀ ਹੋਨੇ ਆਲੇ ਇਕ ਚਲਾਵ, ਜੇਹ੍ਦੇ ਚ ਨਾਚ, ਗਾਨ ਵੰਗੀਚਾ ਸਥ ਸ਼ਾਮਲ ਹਾ, ਬਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਨੇ ਵੀ ਅਪਨੇ ਚਪੜਾਸੀ ਵੀ ਵਿਨਤੀ ਠੁਕਰਾਈ ਦਿਤੀ ਹੀ (ਪ੃. 195)।

भला, कला दे पारखी कदै ऐसा करदे न ? ते भिरी तुम तूरपुर आइयै अपनी हीनता दा इक होर परिचे देई बेठे हे, जित्यें बीहें दे लगभग नाच करने आलियां जनानियां तुन्दे कोल आइयां हियां, जिंदे बिचा सिफं चौं गी तुन्दे तम्बुआ अन्दर औन दित। गेआ हा । बाकी दियें गी नसाई ओड़ेआ हा । भला, इयां की ? इसदे च केह, तुकक ऐ ? असल गलज इयै जे तुसेंगी कला कन्ने कोई वास्ता नेहा । छड़ा तुसेंगी सोहनियां - सोहनियां जनानियां दिवखने दा लालच हा । इसै करी तुसें अपने तम्बुआ चबीहें बिचा छड़ा चौं जनानियें गी गै औन दिता हा ते उन्दे चा बी गल्ती कन्ने जेह की जरा घट्ट शैल अन्दर आई बड़ी ही उसी दुतकारी फटकारिए बाहर कड़ी ओड़ेआ हा (पृ० 195) ।

मैं तुन्दे कोला पुच्छनां जे कला चिट्ठी चमड़ी च रौह दी जां कुसै दी साधना बिच ? पर, तुस केह, जानो ! भला, कला केह, बला होंदी—“अ’न्ने अग्गें लच्चे दा ते बोले अग्गें गाये दा”—तुस ते काम-बाजना कन्ने अ’न्ने हे होए दे—अपनी यातरा दे दरान । बासना दी भुक्खा करी गै तुसें छड़ियां खूबसूरत जनानियां गै अपने तम्बुआ अन्दर औन दित्तियां हियां । इसै करी तुस (पृ० 195 च गै) लिखदे ओ—“मेरा चित्त जिन्ना इक हिंदू जोआंटड़ी गी दिक्खियै खुश होआ, इन्ना होर किश बी दिक्खियै नीं होआ ।” स्पष्ट ऐ जे तुसें सुन्दरता दी कला आली कदर- परख करदे होई उस जनां गी नेहा दिक्खेआ; बल्के अपनी कामबासना दी भुक्ख कोला बेवस होए दे हे । तुन्दे जेह, प्रथाशा गी शैल जनाने जिसमें दी भुक्ख ही—कला आली परख पछान बिद बी नेईं । एह, तां भलेआं स्पष्ट होई गेआ, तुन्दे उप्पर आए दे व्यान कन्ने गै । अग्याशीपने दा किन्ना घनीना जनौर हा तुन्दे अन्दर ।

तुंदियां उधर व्यान कीती दियां सब कमियां होईदियां होई बी तुंदे अन्दर प्रकृति-प्रेम दा गुण जरूर ल’बदा ऐ, जिसदा जिकर पृ० 185-186 ई ते पृ० 194 च चंगी चाल्ली होंदा ऐ ।

खीर च, मैं इस नतीजे पर पुज्जां जे तुंदियें इनें खामिएं गी दिक्खिए गै तुसेंगी कुसै कोई मान्यता नेईं दित्ती, नां योरोप च ते नां गै हिन्दुस्तान च कीजे तुन्दी तजें व्यानी च पक्खपाती रवेइया प्रधान ऐ । तुसें गी याद होना जे कर्नल स्लीमेन नां दे इक योरोपियन ने उनें दिनें च गै (सन् 1835-36) हिन्दूस्त नीं ग्रांए दे बारे च इक पोथी लिखी ही, जेह डी सन् 1844 बिच छपी ही । किन्ना सेही ते वास्तविक चित्रण ऐ, उसदे च भारती ग्रांएं दा । यूनान दे राजदूत (चन्द्रगुप्त मौर्य दे समें) मैगस्थनीज ने अपनी पुस्तक ‘इण्डिका’ च भारत दी अवस्था दा जेह डा लेखा-जोखा पेश कितै दा ऐ ओह, स्हाड़े इतिहास दी अमूल्य-बरासत बनी गेदा ऐ ।

ते अग्गें होर सुनो, इस्यैं चन्द्रगुप्त द्वितीय दे समें च (सन् 375-413) फाईयान नां दे चीनी यात्री आए हे जेह डे इस्यैं सन् 401-410 ई० तक रेह, ते उसदे बाद सतमीं शताब्दी तक होर किन्ने आए । हर्षवर्थन दे समें (सन् 630-643) च ह्यून्त्साङ्ग होर

आए ते भिरी इत्सोञ्ज होर आए, जेह डे इत्यें सन् 975-991 तक रेह, ते 17मीं शताब्दी च आए हियूएनथसाङ्ग होर जिन्हें सारे भारत दी अवस्था दा सेही चित्र गै पेश नेईं कित्ता; बल्के इत्युप्रां दी संस्कृत दी खूब सराहना बी कित्ती । ते अग्गें होर सुनो, तुंदे अपने जर्मन भाशा - भाशी देसे दे विद्वानें दे बारे च, ओह, केह, आवदे न भारत ते इत्युप्रां दे लोके दे बारे च ।

संस्कृत भाशा दे प्रसिद्ध विद्वान प्रो० मैक्समूलर (सन् 1823-1900) अपनी पुस्तक ‘India what can teach us’ जेह डी सन् 1882 च छपी ही दे सफा नं० 15 च लिखदे न — ‘How imperfect our Knowledge of universal history, our insight into the development of the human intellect, must always remain, if we narrow our horizon to the history of Greeks and Romans, Saxons and Celts, with a dim background of Palestine, Egypt and Babylon, and backout of sight our nearest intellectual relatives, the Aryan India, the formers of most wonderful concepts, the fathers of the most natural of natural religion’,

ते इसै पोथी दे 129 सके दा बी विद मुताला कराई देआं, सुनो कन्न खोलियै—Vedic Poetics are primitive, the Vedic Language is primitive, the Vedic Religion is primitive the anything else that we are ever likely to recover in the whole history of our race.”

ते भिरी ओह, तुंदे डरेंजे दे बारे च-- जिंदा प्रचार करने आस्तै तुस स्हाड़े मुल्ख आए हे, केह, आवदे ऐ—‘Certainly I can imagine nothing mischievous more dangerous, more fatal to performance of English rule in India’ ते प्रो० भोतलिङ्गक (सन् 1815-1904), डा० कील हान० (सन् 1840-1904) बगैरा किन्नै गै जर्मन विद्वान (संस्कृत भाशा दे) जेह डे लगभग तुदे गै समकालीन हे ते इया गै लिटेन देस दे संस्कृत विद्वान जिन्हे च ए० बी० कीथ मशहूर न ते फैंच विद्वान ल्यू रेणू ते ज्यूल ब्लाव जेह, होई गुजरे न, जिन्हें भारत दी आत्मा गी भलेआं परखेआ, टटोलेआ ते छानेआ हा ते उसदी संस्कृत गी समझने आस्ते कठन साधना कित्ती ही ते उसदे कोला बरान लेइयै कईं खोजपूर्ण ग्रन्थरत्न लिखियै अपने आपगी अमर बनाया हा । इन्दे बिच्चा कुसै बी तुन्दे आला लेखा । 100-100 नीकरें दा काफला लेइयै भारत गी समझने आस्तै इंजां दोरा नेईं कित्ता ते नां गै अधूरा, सारहीन ते पक्खपातपूर्ण कोई जातरा-वृत्तान्त

1. ह्यूगेल आस्ट्रिया निवासी हा, जित्युप्रां दी भाशा बी जर्मन गै ऐ उंआं एह, इक सुतन्तर देस ऐ ।

लिखेआ। इसै लेई तुंदे इस तत्थहीन जातरा-वृत्तान्त गी नां कोई पढ़दा ऐ ते ना गै
इसदा कुतै हवाला दिता जंदा। जाद रख्वो अज्ज इस देसै च उपर गिने दे विद्वानें जनेह,
दी कदर ऐ की जे ओह् दुद्ध दा दुद्ध ते पानी दा पानी करने आली अक्ष रखदे न। इसै
लेई अस उदिएं लिखी दिएं कताबें ते लेखें गी आदर कन्नै पढ़दे गै नेईं बल्के उदे अपनियें
रचनें च बड़ी कदर कन्नै हवाले बी दिन्नेआं। सर विलियम जोन्स दा शकुन्तला नाटक
दा अग्रेजी च अनुवाद, पीटर्सन दा ते मैक्समूलर दा ऋग्वेद दा अग्रेजी च अनुवाद, ते
व्याख्या अज्ज स्हाड़ी अमूल्य बरासत बनी गेदे न। इस आस्तै इयै जनेइयै पोथिएं गी
सम्हाली रखना ते स्हाड़ा कृतज्ञता भरेआ फर्ज बनदा ऐ। जेकर तुस आख्वो जे तुन्दे इस
लेख गी बी उआं गै सम्हलियै रखचै तां जादी च जभी-पली दियां स्हाड़ियां औने अलियां
पीडियां असेंगी केह् आखड़न? तुंदी मूर्खता उपर ते ओह् जरूर गै हसगन पर अपने बुजुर्गें
दी बेगैरती गी कोसे बिना कदै नि छोड़न।

खीर च सुनी लैओ ! हून इस मुल्खै च इस रूपै च औने दा जतन नेईं करेओ। कुसैं
बात नेइयैं पुच्छनी तुझ्हाड़ी। हून तुन्दे जनेह् इत्थैं केईं औदे न ते चलो जंदे न। केईं
जातरी बनियै, केईं बपारी दे रूपै च आंकड़े किट्ठे करने आस्तै ते केईं साधु-फकीर
बनियै औदे न। जेह्डा बी इत्थैं मित्तर-भाव कन्नै आंदा ऐ उसी अस अपना मैहूमान
समझियै सिरे मत्थे पर बो चुक्की लैन्ने आं। मैहूमान दी कदर करनी स्हाड़ी संस्कृति दी
सब थमां बड़ी विशेषता ऐ।